

Aynur Sadıqova
Azərbaycan Dillər Universiteti



10.30546/2518-752X.1.601.038

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA SÖZYARATMADA MÜRƏKKƏB NEOLOGİZMLƏR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, lüğət tərkibi, termin, neologizm, yeni sözlər

Keywords: word formation, vocabulary, term, neologism, new words

Ключевые слова: создание слова, словарный состав, термин, неологизм, новые слова

Giriş. XX əsrdən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə əsasən iki mənbədən istifadə edilir: birincisi, dilimizin daxili imkanları və ümumxalq dili hesabına, ikincisi isə başqa dillərdən alınaraq dilimizin qaydalarına uyğunlaşaraq. Azərbaycan ədəbi dilinin söz ehtiyat fondu, tərkibi həm əcnəbi, həm də öz dilimizin imkanları hesabına bir neçə üsulla zənginləşir. Onlardan ikisini nümunə olaraq göstəririk:

- 1) Yeni söz və ifadələrin yaranması ilə;
- 2) Dialektlərdən sözlər, həm də birləşmələr almaqla.

Azərbaycan dilində sözyaratmanın nəzəri məsələləri müəyyən mənada işlənmişdir. Lakin dilimizdəki söz yaranan amillər və hadisələr hər bir sahələri demək olar ki, tam şəkildə, elmi cəhətdən əhatə etməmişdir.

Dilçilikdə bir çox alimlər hər bir dilin özünə uyğun söz yarandığını söyləyirlər. Sözlərin mahiyyəti və onların hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. “Söz hər bir dilin öz daxili qayda-qanunları əsasında yaranıb, müəyyən səs, yaxud da səs kompleksinə və mənaya malik olan dil vahididir” [2, s. 433].

Hər bir dildəki sözlərin yaranışı və var olma potensialı iki mövqedə özünü göstərir: bu, səslərdən və müxtəlif mənaya məxsusluq cəhətdən baş verir. Bunlardan biri olmasa, məfhumu necə ifadə etmək olar, sual altındadır. Hər bir şəxs onu əhatə edən ətraf aləmə aid hər bir şeyin nominativliyini bilmək üçün hər zaman öz fikirlərini ümumiləşdirməli olur. Məsələn, yaşayışı, oxuması, fəaliyyəti, müdafiə, inkişaf və s. anlayışlarını mənimsəmək üçün bunlara dair olan bir sıra əşya və hadisə haqqındakı təəssürləri ümumiləşdirmək lazım gəlir.

Ancaq məsələ burasındadır ki, sözləri ümumi və xüsusi olaraq adlandırmaq, müxtəlif formada təzahür etdirmək üçün yeni fikirlərə, yeni ifadələrə ehtiyac duyulur. Amma söz və ifadələrin ümumiliyi, müxtəliflik diqqəti çəkir. Məsələn, Azərbaycan dilində ümumilik bildiren sözlər də var: *o, bu, elə, belə* və s.

Dili daha çox özünün imkanları hesabına yaratmaq, zənginləşdirmək ən faydalı yollardan sayılır.

Cəmiyyətin inkişafı, elmi-tərəqqi inkişaf, dünyaya açılma və iş birliyi, dilimizin yeni sözlərlə, müxtəlif dil vahidləri ilə zənginləşməsinə şərait yaranan ün-

sürlərdəndir. Çağdaş dövrümüzdə hər bir sahəyə, hər bir keyfiyyət və xüsusiyyətlərə aid yenilənmə prosesi baş qaldırdı. Həyatda baş verən dəyişmələr ictimai proseslərdə olan dilə bu və ya başqa cəhətdən birbaşa təsir etmişdir. Dəyişmələrin miqyasına uyğun dilə yeni sözlərin daxil olması da müxtəlif mənbə və üsullarla bağlıdır. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı prosesi davam edir. Dilimizin öz hesabına neologizmlərin əmələ gəlməsi hadisəsi həm də beynəlxalq sözlərin hesabına, mənşəcə ingilis, fransız və yunan sözlərinin təsiri ilə əmələ gəlir.

Dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, terminoloji sistemdə də dolğunlaşma, dəyişmə və mükəlləşmə hadisəsi baş verməkdədir. Belə hadisənin baş verməsi də yeni sözlərin yaranmasını fərqli tərəflərdən və yollardan aydınlaşdırır.

“Adi sözlərin mənası tarixi inkişaf prosesində formalaşır və dəyişir. Bu prosesdə sözün daxil olduğu müxtəlif-leksik semantik kontekstlər həlledici rol oynayır [4, s. 124].

Müasir Azərbaycan dilinə tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan sözlər hesabına daha da zənginləşir. Belə təməllərin fərqliliyi və keyfiyyətini müxtəlif məsələlərlə izah etmək mümkündür. İndiyədək sözyaratmada bu mənbələrlə bağlı bir sıra fikirlər söylənmişdir. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, *“heç bir dil digərinə zorakılıqla söz qəbul etdirmir. Müxtəlif şərait millətlər arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətlərin integrasiyası bir dildən başqa dilə neologizmlərin keçməsinə imkan yaradır” [3, s. 221].*

Elmi sistem dilsiz ifadə oluna bilmədiyi üçün müasir elmi-texniki tərəqqi və ictimai inkişaf dildə öz əksini tapır. Terminologiya elmi anlayışların ifadəsi olduğundan dəqiqlik, təkmənalılıq, konkret olmalıdır. Termin elə bir dil vahididir ki, o yalnız səs tərkibindən ibarət olan leksem çərçivəsindən çıxaraq müəyyən elmi anlayışı hərtərəfli, dəqiq və birmənalı ifadə edir. Dilin lüğət tərkibi digər sahələrə nisbətən terminologiyada daha çox yeniləşməyə məruz qalır. S.Sadıqova bu məsələ ilə bağlı yazır: *“Elm inkişaf etdikcə isə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. Lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları əmələ gətirən elm və texnika sahəsinin özü də inkişaf edir. Anlayışın, məfhumun əmələ gəlməsinə şərait yaradır [8, s.15].*

Müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatının irəliləməsi, yeni neft sektorundakı vəziyyətin dəyişməsi, ictimai-mədəni həyatımızın müxtəlif sahələrində təzahür edən novatorluq terminologiya sahələrinə fərqli yanaşma, qayğı tələb edir. Yeni yaranan, başqa dillərdən alınan neologizmlərə, söz yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşılmalıdır. Biz cəhd etməliyik ki, imkan daxilində öz dilimizin hesabına yeni termin-neologizmlər yaradaq.

Yeni termin və neologizmlər həm dilin öz hesabına, həm də əcnəbi dillərdən sözlər hesabına yaranır. Bu səbəbdən neologizmlərin əmələgəlmə səbəbini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin öz hesabına əmələ gələn sözlər;
2. Əcnəbi dillərdən alınmış sözlər əsasında yarananlar.

Müstəqillik dövründə neologizm və termin yaradıcılığı məhz bu mənbələrlə bağlıdır. Dilimizin öz imkanları hesabına əmələ gələn sözlər terminoloji bazanın

özəyini təşkil edir. Bununla yanaşı, terminologiyanın formalaşdığı dövrdən müstəqillik illərinə qədərki dövrdə termin yaradıcılığında alınmaların rolu danılmazdır. Bu, elmlərin beynəlmiləl səciyyə daşması ilə bağlıdır. Buna görə də, dünya dillərinin çoxunda işlənən terminlər çox vaxt dilə tərcüməsiz daxil olur. Bütün elm sahələrində alınma mənşəli terminlərə rast gəlmək olar. Məsələn, *kvota*, *menecer*, *kvorum*, *tender*, *monitorinq* və s.

Dilin ifadə imkanları geniş olduqda müəyyən məfhumu ifadə etmək üçün sözlərdən yerində bəhrələnmək asanlaşmışdır. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun lüğət tərkibinin formalaşmasından uzun bir tarixi dövr keçdiyindən elmi anlayışların ifadə imkanları da geniş və əhatəlidir. Dilimizin öz hesabına əmələ gələn terminlər, əsasən bu cür özünü göstərmişdir:

1. Lüğət tərkibindəki ümumişlək sözlərin omonimliyi vasitəsilə;
2. Milli sözlərə öz şəkilçilərimizi artırmaqla;
3. Əcnəbi köklü sözlərə öz şəkilçilərimizi artırmaqla;
4. İki və bir neçə sözün sözün birləşməsi ilə;
5. Əcnəbi sözlərin öz sözlərimizlə əvəz olunması ilə;
6. Köhnəlmiş sözlərdən istifadə etməklə;
7. Dialekt sözlərdən istifadə etmək yolu ilə.

Müstəqillik illərində doğma dilimizə yüksək səviyyədə münasibət əcnəbi sözlərə xüsusi yanaşmağı tələb etmişdir.

Cəmiyyət, elm və texnika dayanmadan inkişaf edir. Bizi əhatə edən dünya daim qloballaşır, xalqların, ictimai quruluşların, müxtəlif sənət sahələrinin bir-birinə inteqrasiyası günün tələbinə çevrilir. Baş verən bu yenilənmələr, insan aqlının belə kifayət etmədiyi sürətli inkişaf nəticəsində öz əksini dildə də tapır. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yeni söz və ifadələr meydana çıxır. Bunlara neologizmlər deyilir. Bu sözlər ya qohum dillərin, xüsusən, Türkiyə türkçəsinin təsiri ilə yaranır, ya da dilin özündə “dəyişiklik” baş verir.

Neologizmlər sözlər elmin, iqtisadiyyatın, istehsalatın, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı ilə, eyni zamanda fərdi-üslubi xüsusiyyətlər əsasında əməl gəlir. Dilimizdə son dövrlərdə işlənən *form*, *kreativ*, *ekstrasens*, *biznesmen*, *mesaj*, *sayt*, *özəl* və s. kimi külli miqdarda yeni sözlər yaranmış və yaranmaqdadır.

Yeni yaranmış sözlər də arxaizmlər kimi dilin passiv fonduna daxildir, çünki onlardan hamı istifadə etmir, həmin sözlər cəmiyyətin bütün sferalarında eyni işləkliyə malik deyil. Digər tərəfdən, neologizmlərin bir qismi elmin, texnikanın, həyatın inkişafı ilə bağlı yaranırsa, bir qismi arxaikləşmiş sözlərin vətəndaşlıq hüququ qazanaraq yenidən dilə qayıtması ilə meydana çıxır. Belə sözlərə dirilən sözlər deyilir. Vaxtilə dilimizdə ümumişlək sözlər olmuş *çavuş*, *yarlıq*, *ulu*, *ulus*, *dürlü*, *araşdırma* kimi sözlər özləşmə prosesinin təsiri ilə yenidən dilimizə qayıtmışdır.

Həmin sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin yaranmasında fəal iştirak etdiyi kimi, müstəqillik illərində bir sıra terminlərin yaranmasında da mühüm rol oynadı. “*Yeni sözləri hər hansı bir dilin öz hesabına yaratmaq mümkündürsə, bu vaxt mütləq həmin dilin öz imkanları hesabına düzəlməlidir*” [1, s. 122].

Qeyd edək ki, təkcə sözdüzəldici şəkilçilər deyil, həmçinin sözdəyişdirici şəkilçilər də sözyaratmada iştirak edir: “*Bütün sözdəyişdirici şəkilçilər mənşəcə milli-dir. Sözün ahənginə uyğun olaraq ona qoşulub mürəkkəb terminlərin ikinci tərəfi ola bilirlər*” [6, s.125]. Fəli sifət -an, -ən şəkilçiləri söz birləşmələri şəklində olan

terminlərin yaranmasında fəal olduğu kimi, mürəkkəb terminlərin də formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son dövrlərdə yaranan *sözönü*, *yubileyqabağı*, *saniyəölçən*, *yolayrıcı* kimi terminlərin ikinci tərəfi mənsubiyyət, feili sifət şəkilçiləri qəbul etsə də, birinci tərəfi şəkilçisizdir, lakin *söz*, *yubiley*, *yol* sözləri ismin qeyri-müəyyən yiyəlik halında, saniyə isə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmişdir.

Hər iki tərəfi morfoloji əlamət qəbul edən terminlərin yaranmasında dilimizin daxili imkanları mühüm rol oynayır. Termin yaradıcılığında dilin daxili imkanlarından bəhrələnmənin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, bu yolla termin yaranması məhsuldar üsullardan biridir: *Özünüyükləmə*, *ölkələrarası*, *parlamentlərarası*, *seçkiqabağı*, *sınaqdankeçirmə*, *özüsazlanan*, *siyahıyaalma*, *özünüqiymətləndirmə*, *yenidənqurma*, *topdansatış* kimi terminlər bu gün həm texniki, həm ictimai, həm də siyasi sahədə işlənməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin tərəfləri ümumişlək sözlərdən və ya milli şəkillərdən ibarətdir.

Neologizmlərdən bəzilərinin digər tərəfi eyni zamanda bir neçə leksik və morfoloji şəkilçi də qəbul edə bilər. Məsələn, “*özünütənzimləmə*” termininin birinci tərəfi mənsubiyyət və təsirlik hal, ikinci tərəfi isə -lə və -mə şəkilçilərini mənimsəmişdir. Digər bir mürəkkəb sözə diqqət yetirək. “*Özünüqiymətləndirmə*” termininin birinci tərəfi iki sözdəyişdirici – “ü” mənsubiyyət və “ü” təsirlik hal qəbul etdiyi halda, digər tərəfi -lən, -dir, -mə leksik şəkilçiləri ilə düzəlmişdir.

“*Parlamentlərarası*”, “*sözügedən*” kimi yeni sözlərin yaranmasında yalnız sözdəyişdirici şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur. Belə ki, “*parlamentlərarası*” siyasi terminində -lar cəm, -sı mənsubiyyət, “*sözügedən*” mürəkkəb termində isə -ü mənsubiyyət, -ən feili sifət şəkilçisinin termin yaradıcılığında rolunu görürük. “*Topdansatış*” termininin birinci tərəfi -dan, -dən çıxışlıq hal, ikinci tərəfi isə feildən isim düzəldən – iş dörd variantda şəkilçisini qəbul etmişdir.

Terminlərin yaranmasında son dövrlərdə elmə *verici*, *edici* və s. bu kimi sözlər terminlərin ikinci tərəfi olaraq yeni anlayışları ifadə edirlər. *Təşkilətmə*, *idarəetmə*, *qeydetmə*, *icraetmə*, *qanunverici*, *icraedici* və digər sözlər bu yolla yaranan sözlərdəndir. Məsələn, “*vermək*” feili müstəqil işlənsə də, “*etmək*” köməkçi feili, əsasən, ayrılıqda leksik mənə daşımadığından müstəqil işləmə bilmir və tərkibi feillərin ikinci tərəfi olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji-sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb terminlər həmin üsulla yaranan söz birləşməsi şəklində olan terminlərə nisbətən azlıq təşkil edirlər. Bu, yəqin ki, hər hansı elmi, ictimai və ya siyasi anlayışın iki yox, daha çox sözlə ifadə etmək ehtiyacı ilə bağlıdır.

Mürəkkəb sözlər, yəni Azərbaycan dilində olan söz kökləri əsasən, iki və bəzən də üç kökdən ibarət olur. Hətta üç kökdən olan mürəkkəb sözlər çox azlıq təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibində sözün fəaliyyəti və müstəqil inkişaf yolu ilə onun mürəkkəb sözün komponenti olaraq inkişafı bir-birinə uyğun gəlmir. Mürəkkəb sözün komponentini təşkil edən söz ayrılıqda fəaliyyətdən düşərək arxaikləşsə də, mürəkkəb sözün tərkibi dəyişməz qalır.

Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş bir çox sözlər, eləcə də, bir sıra ərəb və fars sözləri müasir dilimizdə işlənmədiyi halda, ayrı-ayrı leksik vahidlərin tərkibində qalmaqdadır; məsələn, *abqora*, *kitabxana*, *qiraətxana*, *xəstəxana* və s. Sözün söz birləşməsinin komponenti olması isə müvəqqəti xarakter daşıdığından, o,

öz əsl inkişaf yolundan kənara çıxmır. Belə hal ola bilməz ki, söz ayrı-ayrılıqda işlənməsin, müasir dildə heç bir məna verməsin, lakin söz birləşməsinin komponenti olaraq birləşmə yaratmağı bacarsın.

Termin – söz birləşmələrinin komponentləri həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdiricilər baxımından bir-biri ilə əlaqəlidir. Termin birləşmələri təşkil edən sözlərin kəmiyyətinə əsasən bu birləşmələr quruluşca iki yerə bölünür. Sayalı Sadıqova mürəkkəb terminləri iki cür qruplaşdırır:

1. Sadə termin – neologizmlər;
2. Mürəkkəb termin – neologizmlər [7, s.40].

Müstəqillik illərində yaranmış sadə terminlər – birləşmələr iki sözdən ibarət olaraq ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malikdir və əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşlar, məsələn, *neft bazası, münaqişə ocağı, terror siyasəti, ticarət partnyorları, durğunluq dövrü* və s.

Üç və daha artıq sözdən ibarət olan birləşmələr mürəkkəb olur. Mürəkkəb termin birləşmələrin komponentləri kəmiyyətcə müxtəlif olur:

1. Üç və daha artıq sözdən ibarət olanlar: *strateji obyektlərin özəlləşdirilməsi, minimum alış məbləği, icra hakimiyyəti strukturlatı, yaddaş qurğusunun tutumu, sensasiya döğrudan xəbər* və s.

2. Dörd sözdən ibarət olanlar: *fərdi elektron hesablama maşını, mütləq kəsilməz təsadüfi qanun, ayrılmış əsas xətlə birləşmə* və s.

3. Beş sözdən ibarət olanlar: *daşınmaz əmlak üzərindəki əşya hüququ, texnoloji problemlərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi, güclü normal təsadüfi kəmiyyətlər ailəsi* və s.

4. Altı sözdən ibarət olanlar: *İntensivlik funksiyası orta mənada azalan paylanma, müxtəlif maliyyə və informasiya sisteminə girişin təmini, provayderlərin sorğuları və informasiyaları sürətli ötürmə imkanı* və s.

5. Yeddi sözdən ibarət olanlar: *abonentin ona göstərilən xidməti satmaq hüququ məsələsi, provayderin xarici rabitə kanallarının növləri və buraxılış qabiliyyəti*.

Sözsüz ki, termin-birləşmələri təşkil edən sözlərin miqdarı nə qədər az olarsa, işlənmə imkanı bir o qədər çoxdur. Bəzən nominativ funksiya daşıyan söz yaradıcılığındakı birləşmələrin tərəflərini təşkil edən sözlərin kəmiyyətcə çoxluğu ondan istifadəni və yadda saxlamayı çətinləşdirir.

Elmi anlayışların ifadəsi üçün lazım olan termin-birləşmələrə ehtiyacın artması, onu təşkil edən tərəflərin kəmiyyətcə çoxalması bir tərəfdən dildə baş verən dəyişikliklərlə, digər tərəfdən elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlıdır. Dörd, beş, altı, hətta yeddi sözdən ibarət termin-neologizmlər dili ağırlaşdırır.

Sintaktik yolla yaranan terminlər müstəqillik illərində mənşəcə milli sözlərdən yaransa da, onların təşkilində Avropa dillərindən, o cümlədən ingilis və ya fransız, alman dillərindən ingilis dilinə keçən və onun vasitəsilə alınan sözlərdən istifadənin olduğuna da təsadüf olunur. Bu baxımdan sintaktik üsulla yaranan termin-birləşmələri üç qrupa bölmək olar:

1. Milli sözlər vasitəsilə yarananlar;
2. Həm milli, həm də alınma sözlərdən yarananlar;
3. Yalnız alınma sözlərdən yarananlar.

Birinci qrupa daxil olan termin-neologizmlərin, yeni yaranmış söz birləşmələrinin tarixən işlənməsi mövcud idi, qədim mənbələrdən mədəni tarixi abidəmiz

sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yarandığı dövrdən müasir dövrə kimi bir çox elm və peşə sahələrində, xüsusilə ədəbiyyatşünaslıq, hüquq, tarixşünaslıqda istifadə olunan yeni termin və neologizmlərin milli sözlərdən təşkil olunmasına çox təsadüf olunur. Məsələn: *ox ucluğu*, *əkin yeri* və s. Müstəqillik illərində də bu kimi işlər aparılmalıdır. Dilin öz imkanları hesabına əmələ gələn yeni yaranmış neologizmlərin varlığı dəyərli hesab olunur.

Qeyd edək ki, neologizmlər-terminlər, yeni yaranmış söz birləşmələri, mürəkkəb terminlər formasında istifadə olunan və müxtəlif elm sahələrində işlək olan elmi anlayışların ifadəsinə çevrilən terminlərin, neologizmlərin tərəflərinin, əsasən, milli sözlərlə ifadəsini söyləmək olmaz. Bir çox elm sahələri vardır ki, onlar Avropa ölkələrində yaranaraq təşəkkül tapmış və müəyyən tarixi dövr ərzində öz terminologiyasını formalaşdırmışdır. Bu da elm sahələrinə məxsus terminlər də məhz həmin elm sahələrinin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dilinin lüğət tərkibi əsasında yaranır.

Bu tipli elm sahələrinə məxsus terminlərin alınıb işlənməsi təbiidir. Ancaq elə elmi anlayışlar var ki, onları ifadə etmək üçün tələffüzü və yazılışı çətin olan termini və ya termin – birləşmələrinin tərəfini milli və ya ümumişlək sözlə əvəz etmək olar. Yalançı sözyaratmada yol vermədən bu terminlərin həm istifadə edilməsi, həm də dilimizin qanunauyğunluğunu qorumaq baxımından dəyişilməsi həyata keçirilə bilər. Son vaxtlarda bir çox terminologiya hissələrində bu yön təzəhür etməkdədir.

Ancaq milli sözlərdən ibarət olan yeni mürəkkəb termin və neologizmlər müxtəlif dil normalarına uyğun olub birləşərək Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun olaraq yaranır. Quruluşuna görə mürəkkəb olan “*topdansatış*”, “*soyqırım*”, “*yətərsay*”, “*kökalma*”, “*özünüyükləmə*”, “*özüsazlanan*” kimi neologizmlərin tərəfləri müəyyən hal, mənsubiyyət, sözdüzəldici şəkildə qəbul edib birləşərək hər hansı elmi anlayışı ifadə edir. Terminologiya ilə məşğul olan bir çox alim və mütəxəssislərin “*termin asan tələffüz olunmalıdır*” ifadəsinin tələbinə uyğun olaraq bu cür termin və ya mürəkkəb neologizmlər tez anlaşılır. Son dövrlər alınma terminlərin sayı artsa da, dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaratma prosesi daha da məhdudlaşır.

Tədqiqatçı-alim T.Quliyev yazaraq bildirirdi ki, “*Azərbaycan dilində yaranmış terminoloji terminlərin demək olar ki, əksəriyyəti ilk olaraq, öz dilimizin hesabına yaranmalıdır. Çünki bir dil daha qədimdirsə, onun dilçilik baxımından səviyyəsi çox yüksəkdir. Bu halda müxtəlif sahələrə aid olan neologizmlər ana dilinin hesabına əmələ gəlməlidir. Daha sonra başqa dillərdən söz alaraq ya leksik yolla, ya da morfoloji yolla düzəlcəkdir*” [5, s.346].

Məlum olduğu kimi, terminlər nominativ funksiya daşıdığından daha çox isim, isimləşmiş nitq hissələri və ismi birləşmələr şəklində olur. Fikrimizcə, müxtəlif lüğətlərdə xüsusilə hüquq terminləri lüğətində verilən mürəkkəb və ya termin birləşmələr elmi dilə xas olan yığcamlıq, dəqiqlik və konkretlik kimi xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir, yalnız müəyyən vəziyyət və prosesləri göstərməklə kifayətlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli neologizm-terminləri ismi birləşmə şəklində vermək mümkün olduğu halda, feili birləşmələrə ehtiyac qalmır. Məsələn, *istintaq aparılması*, *blokadaya son qoyulması*, *şahidin təkrar dindirilməsi*, *qərarədin verilməsi*, *vəsətin yenidən qaldırılması* və s.

Həmçinin hüquq terminlərində *texnoloji tərəqqi, gizli saziş, hüquqi əsas* və s. bu kimi terminoloji birləşmələr birinci növ təyini söz birləşmələrdir.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri də hüquq terminlərinin yaranmasına xidmət edir. Məsələn, *toplaşma hüquqi, söz azadlığı, təfəkkürün modelləşdirilməsi, təsvirin dəqiqliyi, gizli saziş* və s.

Demək olar ki, əsas tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan feili birləşmələr şəklində olan termin-birləşmələr təsadüf olunmur. Bu, feili sifət və məsdərdən fərqli olaraq feili bağlamanın isimləşə bilməməsi və buna görə də adlandırma vəzifəsini ortaya qoya bilməməsi idi.

Feili birləşmələrdən başqa ismi birləşmələr də terminlər və neologizmlər yaradır. Tərəflər arasındakı sintaktik əlaqələr vasitəsilə əmələ gələ bilər. Tərəflər arasındakı sintaktik əlaqənin növü baxımından termin-birləşmələri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Yanaşma əlaqəsi ilə bağlananlar. Məsələn, *yenidən seçilən, onluq vurma, dərin kəsik* və s.

2. İdarə və uzlaşma əlaqələri ilə bağlananlar. Məsələn, *verilənlərin ötürülməsi, keçirmə qurğusu, dil uyğunluğu, yaddaş qurğusunun tutumu* və s.

3. Yanaşma və idarə əlaqəsi ilə olanlar. Məsələn, *cəld hərəkət edən yaddaş qurğusu, ipək yolu, böyük tutumlu yaddaş qurğusu* və s.

4. Tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə bağlananlar. Məsələn, *sağlamlığı və təmizliyi qoruma tədbirləri* və s.

Tərəfləri həm milli, həm də alınmalardan ibarət olan terminlər də bu əlaqələrlə bağlanır.

Birinci tərəfi həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik hallarda ola bilər, ikinci tərəf tərəf isə yanaşma əlaqəsinin göstəricisi olan mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bəzən ikiqat, idarə əlaqəsi ilə bağlanan çoxtərəfli termin-birləşmələr də yaranır. Məsələn, *sınaqdankeçirmə sistemi* termininin birinci tərəfi çıxışlıq, digəri qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənərək digər sözlə “*sistem*” sözünə bağlanmışdır.

Yəni “*sınaqdan*” sözü birbaşa deyil, “*keçirmə*” sözü ilə əlaqəyə girərək onunla birlikdə “*sistemi*” sözü ilə bağlanmışdır.

Mürəkkəb yeni yaranmış terminlər həm feili birləşmələrlə, həm də ismi birləşmələrlə yaranır və yaranmaqdadır.

Sintaktik yolla yaranan ismi termin birləşmələrin ən çox yayılmış formaları, əsasən, morfologiya ilə ifadə olunur:

İsimlə ifadə olunanlar: *rəqəm kodu, neft sektoru, ticarət dövriyyəsi* və s.

Sifətlə ifadə olunanlar: *milli bank, ikili standart, ümumi maraq, xarici investisiya* və s.

Sayla ifadə olunanlar: *ikinci dərəcəli yaddaş, birinci səsvermə* və s.

Feili sifətlə ifadə olunanlar: *daşınmaz əmlak, verilənlər formatı* və s.

Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunan feili birləşmələr: *təkrar sığorta etmək, hüququndan imtina etmək, intensiv dəyişmək, standartlardan çıxmaq, yenidən səsvermədə iştirak etmək* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün nitq hissələri terminyaratmada iştirak edir. Hər bir yeni yaranmış termin və neologizmlər lüğət tərkibinə daxil olmadan mətbu orqanlarda, eləcə də internet resurslarında və digər etibarlı mənbələrdə iştirak edir.

Elmi yeniliyi. Müstəqillikdən sonra dilimizin hesabına qrammatik üsullarla müxtəlif elm sahələrinə aid yeni mürəkkəb söz-terminlər yaranmışdır. Onlar lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Nəticə. Yeni yaranmış sözlər də, yəni neologizmlər arxaizmlər kimi dilin pasiv fonduna daxildir, çünki onlardan hamı istifadə etmir, həmin sözlər cəmiyyətin bütün sferalarında eyni işləkliyə malik deyil. Digər tərəfdən, neologizmlərin bir qismi elmin, texnikanın, həyatın inkişafı ilə bağlı yaranırsa, bir qismi arxaikləşmiş sözlərin vətəndaşlıq hüququ qazanaraq yenidən dilə qayıtması ilə meydana çıxır. Belə sözlərə dirilən sözlər deyilir. Vaxtilə dilimizdə ümumişlək sözlər kimi işlənmiş *çavuş, yarlıq, ulu, ulus, dürlü, araşdırma* kimi sözlər özləşmə prosesinin təsiri ilə yenidən dilimizə qayıtmışdır. Bütün nitq hissələri terminyaratmada iştirak edir. Hər bir yeni yaranmış termin və neologizmlər lüğət tərkibinə daxil olmadan mətbu orqanlarda, eləcə də internet resurslarında və digər etibarlı mənbələrdə iştirak edir: *sınaqdankeçirmə, özüsazlanan, siyahıyaalma, özünüqiymətləndirmə, yenidənqurma, topdansatış* və s. Azərbaycan dilində 100-ə yaxın düzəltmə şəkilçilər var. Bu şəkilçilərdən bir çoxu dildaxili zənginləşmədə iştirak edir: *dönəm, durum, qurum, baxım, yayım, duyum, kəsim, toplum* və s. Bu sözlər feillərdən düzələn isimlərdir. Öz dilimizin hesabına yaranmış termin və neologizmlər daha çox morfoloji-sintaktik yolla düzəlmişdir: *parlamentlərarası, cəngüdən, soyqırım, sözügedən, soydaş* və s. Bunlar müxtəlif şəkilçi qəbul etmiş mürəkkəb sözlər sayılır. Müstəqillikdən sonra dilimizdə yaranmış termin və neologizmlər əsasən, Avropa mənşəlidir. Bu da dünyadakı tərəqqi, inkişaf, yeni texnologiyaların yaradılması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva-Nəbiyeva, V. (2020). Müasir Azərbaycan dilində termin leksikasının inkişafı. Bakı: AzMİU, Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
2. Axundov, A. A. (2003). Dil və ədəbiyyat (2 cildə, c. 2). Bakı: Gənclik.
3. Kərimova, Y. (2004). Azərbaycan idman terminlərinin inkişaf tarixindən. Elmi Xəbərlər, 1, 409 s. Bakı: Elm.
4. Qasımov, İ. (2002). Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkül, inkişafı, sabitləşməsi). Bakı: ADU.
5. Quliyev, T. (2004). Kalka üsulu ilə leksik-terminoloji yeniləşmə. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 597 s. Bakı: ADPU.
6. Qurbanov, A. M. (2004). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları (2 cildə, c.1). Bakı: Nurlan.
7. Sadıqova, S. (2011). Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm.
8. Sadıqova, S. (2002). Azərbaycan dilinin terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm və Təhsil.

Aynur Sadıqova

Summary

COMPLEX NEOLOGISMS IN WORD FORMATION IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD

As society, science, and technology rapidly develop, and globalization accelerates, the integration of various fields of art is becoming a necessity of the day. This renewal has influenced the vocabulary of the Azerbaijani language – both through internal means and by borrowing from different languages, leading to the emergence of new terms and

neologisms. These words arise with the development of science, economics, production, culture, and art, and also due to stylistic features. After gaining independence, many complex words related to various fields developing in Azerbaijan have emerged in the Azerbaijani language – such as wholesale, aforementioned, interparliamentary, prelection, genocide, quorum, obesity, self-loading, bodyguard, testing, self-adjusting, and others. These words have found their place in the terminology dictionaries related to various fields.

Айнур Садыгова

Резюме

**СЛОЖНЫЕ НЕОЛОГИЗМЫ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ
В ПЕРИОД ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ**

Общество, наука и техника стремительно развиваются, происходит глобализация, интеграция различных сфер искусства становится требованием времени. Это обновление повлияло на словарный состав азербайджанского языка как за счёт собственных ресурсов, так и за счёт заимствований из различных языков, вследствие чего появились новые термины и неологизмы. Эти слова возникают в связи с развитием науки, экономики, производства, культуры, искусства, а также в силу стилистических особенностей. После обретения независимости в азербайджанском языке начали формироваться новые сложные термины, связанные со многими сферами, развивающимися в Азербайджане – такие, как *оптовая продажа, упомянутый, межпарламентский, предвыборный, геноцид, кворум, ожирение, самонагрузка, телохранитель, тестирование, самонастраивающийся* и др. Эти слова нашли своё отражение в терминологических словарях, охватывающих различные области.

Rəyçi: fil.f.d. A.Bədəlova